

ARHITECTURA TRANSILVANIEI ÎN SECOLELE XI–XIII

(Rezumat)

Acest studiu, însoțit de o anexă documentară, a apărut pentru prima oară în anul 1968 în limba germană pe paginile revistei de istoria artelor *Acta Historiae Artium*, vol. XIV. Prezenta ediție publică în limba maghiară textul inițial german din 1968, cu modificările strict necesare și completând notele cu materialul publicațiilor mai nou apărute.

Pe lângă caracterizarea în parte a fiecăruia din vestigiile arhitecturale remarcabile, adeseori unice, de pe teritoriul Transilvaniei, studiul se oprește și asupra unor serii mai puțin cunoscute sau dispărute. Harta legată de studiu marchează construcțiile medievale existente, respectiv cele dispărute, despre care avem cunoștință în prezent. Epoca studiată este cea a veacurilor XI–XIII, în esență perioada de domnie a regilor din dinastia arpadiană. Prin luarea în evidență a monumentelor legate de arhitectura preromanică, romanică și gotică timpurie se poate urmări formarea unităților administrative ale regatului: a organizației comitatelor, dezvoltarea sistemului de moșii ale neamurilor, evluarea organismului bisericesc și expansiunea ordinelor monahale, schimbările ce au intervenit în sistemul de apărare a granițelor, procesul colonizării săsești, așezarea populației românești.

Cetățile regale din secolele XI–XII vădesc un sistem bine determinat. Un grup ale acestor cetăți era constituit din centrele economice, sociale și culturale, care au devenit apoi nucleul comitatelor mai timpurii și de mai târziu. Dintre ele fuseseră deja construite încă în veacul al XI-lea Alba Iulia, Clujul, cetatea Turzii și Dăbâca, iar Cetatea de Baltă și cetatea Crasnei au fost ridicate în a doua jumătate a veacului al XII-lea. Un alt grup avea ca destinație apărarea granițelor de miazăzi și fâșiilor de apărare de pe linia de răsărit. În această perioadă cetățile sunt, în covârșitoarea lor majoritate, de pământ și palisadă, câteva din ele însă se vor fi construit încă de pe atunci din piatră.

Utilizarea consecventă a unor materiale neperisabile era caracteristică de la început mai degrabă construcțiilor eclesiastice. O trecere în revistă a acestor construcții eclesiastice din veacurile XI–XII relevă faptul că zona principală a așezărilor timpurii a fost valea Mureșului și cea a Someșului. Încă din aceste vremuri timpurii, creșterea populației a impus ridicarea de construcții din material neperisabil, cu structuri adecvate menirii respectivelor construcții și cu mai multă sau mai puțină ornamentație nu numai în centrele populate ci și în comunitățile săsești mai mici. Așezarea ordinului benedictin în Transilvania – la fel ca în regiunea transdanubiană – poate fi atribuită regelui (Cluj-Mănăsturul, Meseșul). Cele două mănăstiri timpurii ale arpadienilor au fost urmate de ctitoriile cu caracter familial, dintre care două, și anume cea de la Acăș și cea de la Herina, exemplifică încă prin excelență soluțiile mai simple ale secolului al XII-lea.

Bisericile din Acăș și Herina constituie cele mai timpurii exemple ale mănăstirilor de ctitorie familială din Ungaria medievală și, împreună cu biserica abației benedictine din Nagykapornak, comitatul Zala, conservă soluția de construcții din secolul al XII-lea a acestui grup caracteristic de clădiri. Construcțiile reprezentative ale acestui tip (Lébény, Ják, Zsámbék) au fost ridicate în regiunea transdanubiană în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Strânsa legătură dintre mănăstirile familiale transdanubiene, atât în ceea ce privește structura cât și în privința formei, nu este împlătoare. Mănăstirile construite de către neamuri și bisericile satești apar începând cu a doua jumătate a secolului al XII-lea, iar la cumpăna secolelor XII și XIII crește tot mai mult atât numărul, cât și însemnătatea lor. Direcția și avântul dezvoltării sunt ilustrate, înainte de altele, de construcțiile de mare amploare ale celei de a doua catedrale din Alba Iulia, care – parțial nemijlocit, parțial simbolic – constituie mărturiile ale înfloririi târzii totale a romanului transilvan. La Alba Iulia, vechea catedrală a fost demolată, în locul ei construindu-se o bazilică mult mai mare și mai ornamentată, cu trei nave și navă transversală, cu abside semicirculare și, mai ales, cu un turn de careu. Construcția începută la finele veacului al XII-lea a fost încheiată în prima treime a celui următor, după un plan unitar, determinând aspectul exterior și interior al catedralei atât în ansamblu, cât chiar și în detalii. În timpul invaziei mongole construcția a fost mult avariata, dar nu distrusă. Reparațiile și completările – mai ales la nave și la frontonul de apus – au fost efectuate încă în cel de al treilea pătrar al secolului, deja parțial în stil gotic. Goticul timpuriu apare pregnant la corul poligonal nou construit în anii 1270–1280, ca și la portalul de apus. Toate acestea indică cu claritate prezența și în Transilvania a fenomenului general din Ungaria, anume că în secolul al XIII-lea stilurile romanice și gotice vor defini împreună profilul artistic al acelor decenii.

Drept consecință a creșterii populației și a colonizărilor, în cursul secolului al XII-lea întreg teritoriul Transilvaniei – cu excepția munților înalți acoperiți cu păduri – a devenit treptat locuit. În prima jumătate a veacului al XIII-lea au fost populate până și cele mai răsăritene bazine secuiești. Arhitectura, atât cea laică, cât și cea ecleziastică, se putea sprijini pe antecedente care i-au asigurat o evoluție organică de pe la începutul veacului al XIII-lea. În același timp au fost lărgite și fundamentele sociale ale artei, ducând la diversificarea și îmbogățirea treptată a structurilor, a ornamentației, la o aprofundare în conținut ale creațiilor artistice.

Încă și în aceeași perioadă unicul gen de seamă al arhitecturii laice îl constituia cetatea, respectiv fortificația. Se amplifică în continuare rețeaua cetăților regale (Ciceul, Bálványos, Bologa, Lita, Uioara, Piatra Craivii, Deva, Hunedoara). Cu toate că aceste cetăți, cu excepția Devei, sunt menționate în documente numai începând din secolul al XIV-lea, structura lor, ca și alți factori, nu lasă nici un dubiu asupra originilor lor încă din veacul al XIII-lea. Ele au ca nucleu, în general, un donjon patrulater (în cazul cetății Bologa, cilindric), căruia i-au fost adăugate celelalte construcții de locuit și gospodărești, respectiv turnuri de apărare.

Alături de suveran au participat la ridicarea de cetăți și magnații, ca și membrii păturii conducătoare săsești (Almașu, Brâncovenești, Rimetea, Colțești, Szentmihálykő altfel Szádkő lângă Tăuți, Cetatea Fetei-Florești, Călnic, Săscior). Ordinul cavalerilor teutoni, colonizat de regele Andrei al II-lea cu scop de apărare, în primul pătrar al secolului al XIII-lea, a fost inițiatorul unor importante construcții de cetăți în Țara Bârsei (Cruce-

burg, Feldioara, Codlea, cetatea Braşoviei). Cetăţile din Tara Bârsei ale ordinului cavalerilor au fost, de bună seamă, cele mai modeme din Transilvania şi chiar din Ungaria vremii, alcătuind un sistem de apărare unitar, de înalt nivel, în această zonă de certă importanţă.

Cele mai timpurii întărituri ale aşezărilor orăşeneşti datează şi ele din secolul al XIII-lea: aşezările săseşti mai mari erau fortificate într-un fel sau altul în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, acolo declanşându-se procesul urbanizării.

Noile aşezări formate în secolele XII-XIII au făcut necesară construirea unor biserici noi, iar aşezările mai vechi reclamau clădiri de cult mai mari, mai bine ornamentate, mai moderne, în locul bisericilor mai vechi, mici şi mai simple. Totodată, creşterea exigenţelor implica şi cointerese în activitatea artistică pături sociale mult mai largi. Pe lângă iniţiativa regală şi mare-nobiliară, a trecut treptat şi rolul micilor moşieri şi al comunităţilor rurale mai mari sau mai mici. În acest fel, meleagurile, bazinele de mare diversitate şi adesea închise ale Transilvaniei au îmbogăţit cu note specifice evoluţia artei.

În raport cu construcţiile de cetăţi, faţă de perioada anterioară, în domeniul construcţiilor eclesiastice în veacul al XIII-lea puterii centrale i-a revenit un rol mai mic. Acest fapt e o consecinţă firească a activizării societăţii pe tărâmul artei, ceea ce caracteriza, de altminteri, întreaga Ungarie medievală. În Transilvania, aflată departe de centrele de cultură, regele era nemijlocit interesat în primul rând în construcţiile ce aveau loc în aşezările de lângă cetăţile sale şi domeniile acestora. (Cluj, Dej, Deva, Cetatea de Baltă, Cisnădioara, Sântămăria-Orlea.) Arhitectura de rit ortodox din bazinul Haţegului a luat drept model construcţia de la Sântămăria-Orlea.

Pe lângă catedrala de la Alba Iulia, cea mai importantă construcţie din secolul al XIII-lea în Transilvania este mănăstirea de la Cârţa, singura mănăstire cisterciană în toată provincia. Corul acesteia reprezintă cea dintâi construcţie gotică timpurie pronunţată din Transilvania. Biserica şi mănăstirea de la Cârţa nu au rămas izolate ca influenţă, ci au dat naştere unui cerc artistic bine definit în Transilvania (biserica Sfântul Bartolomeu din Braşov, Hălmeag, Radna, Sic, bolta navei principale şi portalul de apus din Sebeşul Săsesc, corul fostei biserici minorite din Bistriţa).

Cele mai vechi construcţii săseşti le găsim în zona Sibiului. Arhitectura bisericească din Tara Bârsei se leagă de colonizarea ordinului cavalerilor teutoni, începuturile sale datînd astfel ceva mai târziu, după 1211. Grupul bisericilor influenţate de Cârţa (Prejmer, Hărman, Feldioara, Sânpetru) prezintă un amestec al romanului târziu şi al goticului timpuriu.

În contrast cu alte zone, mai ales centrale, ale Ungariei medievale, în Transilvania nobilimea a dat dovadă în veacul al XIII-lea de o activitate mai modestă în domeniul construcţiilor. Faţă de mănăstirile familiale păstrate în regiunea transdanubiană, în Transilvania vom găsi doar variante mai mici, de aspect provincial (Mănăstireni, mănăstirea Almaşului). Activitatea familiilor nobiliare transilvane în domeniul arhitecturii se caracterizează – datorită posibilităţilor lor economice şi a exigenţelor artistice mai reduse – prin dimensiuni şi execuţii mai simple, însă printr-o mare diversitate şi nuanţarea proporţiilor (Noşlac, Rădeşti, Bonţida, Nima, Uileacul Şimleului, Luncani, Teiuş – azi biserică reformată).

Trecerea în revistă a arhitecturii sătești din veacul al XIII-lea, oferă posibilitatea delimitării unor zone de geografie artistică mai mici, și anume: cea din jurul Clujului, cea din jurul Dejului, cea a văii Mureșului și cea a Secuimii.

Recapitulând evoluția arhitecturii transilvane în secolele XI–XIII, putem constata că în activitatea constructivă a populației ungurești și săsești se întreta și activitatea constructivă a populației românești începută în bazinul Hațegului și zona înconjurătoare. Alături de comitatele regale și apoi nobiliare, secuii și sașii formulează corespunzător caracteristicilor lor economice și sociale structurile, formele și conținutul artistic al arhitecturii. Separația geografică și trăsăturile istorice particulare legate de ea oferă o coloristică de sine stătătoare în gama diversă ce caracterizează întreg spațiul, în același timp alcătuind și o anume unitate. Totodată, puterea centrală lega de ea Transilvania prin numeroase file ale forțelor istorice feudale. Arta transilvană a făcut încă în epoca arpadiană dovada clară a acestui fapt, atunci când, făurindu-și profilul său specific, oferea și mărturia efectivă a integrării organice în arta Ungariei medievale.